

AZ ÓSZÖVETSÉG VILÁGA

TARTALOMJEGYZÉK

1. Az ókori Izrael természeti adottságai	2
1.1 Éghajlat, növény- és állatvilág	2
1.2 Kőzetek, ásványkincsek	4
1.3 Geopolitikai helyzet, úthálózat	4
1.4 Nagyobb földrajzi egységek	5
2. Az ókori Izrael népessége és társadalma	8
2.1 Kronológia	8
2.2 Népesség	8
2.3 Állami berendezkedés, társadalmi csoportok	9
3. Ház, háztartás az ókori Izraelben	10
3.1 Család, nemzetség	10
3.2 Nők, gyermekek	11
3.3 Ház, háztartás	13
3.3.1 Négyhelyiséges háztípus	13
3.3.2 Berendezés	14
3.4 Városi élet	15
3.5 Táplálkozás	16
3.6 Viselet, ékszerek	17
3.7 Munka, munkaeszközök	18
3.7.1 Mezőgazdaság, kézművesség	18
3.7.2 Kereskedelem	18
3.7.3 Értékmérők, pénzek	19
3.7.4 A vert pénz megjelenése	21
4. Családi események	22
5. Jogrendszer, igazságszolgáltatás	23
6. Hadviselés, fegyverek	23
7. Műveltség	24
8. Szórakozás	25
9. Betegség, gyógyítás, halál	26
10. Népi vallásosság	27
<i>Felhasznált irodalom</i>	28

1. AZ ÓKORI IZRAEL TERMÉSZETI ADOTTSÁGAI

Az ókori Izrael népe által lakott terület klasszikus földrajzi határa nagyjából északon Dán, délen Éliat, keleten a Földközi-tenger, nyugaton a transzjordániai sivatag. Kilométerekben kifejezve észak–déli kiterjedése kb. 410 km, nyugat–keleti szélessége körülbelül 120 km, amelyet a Jordán folyó árka tagol ketté. Mindent egybevéve a korabeli lakott terület a régióban – beleértve a Negev és Transzjordánia félszáraz klímájú vidékeit – kb. 20 000 négyzetkilométerre tehető.¹ A meglehetősen kis kiterjedésű terület földrajzilag rendkívül tagolt, domborzata, klímája, környezeti feltételei rendkívül változatos képet mutatnak, ugyanakkor természeti kincsekben nem bővelkedik.

Az „Ígéret földje” például Egyiptommal összehasonlítva – ahonnan Isten a választott népet kihívta – kevésbé volt termékeny és bővizű. Isten ezt maga is megmondta előre:

„Mert a föld, amelyre te bemész, hogy bírdad azt, nem olyan az, mint Egyiptomnak a földje, ahonnan kijöttetek, amelyben elvetted a te magodat, és a te lábaddal kellett megöntöznöd, mint egy veteményeskertet. Hanem az a föld, amelyre átmentek, hogy bírdjátok azt, hegyes-völgyes föld, az égnek esőjéből iszik vizet. Oly föld az, amelyre az Úrnak, a te Istenednek szeme visel gondot, mindenkor rajt függnek az Úrnak, a te Istenednek a szemei, az esztendő kezdetétől az esztendő végéig.” (5Móz 11,12)

A Biblia szerint Isten az új hazában az időjárás alakulása és a termény beérése, illetve pusztulása által is igazolni kívánta meg nem szűnő gondoskodását, vagy épp jobbitó szándékú nevelését. Izrael mezőgazdasága így nem a jól megszervezett öntözőcsatornák rendszerén alapult. A föld esetleges termékenysége mindenkor „Isten ajándéka” volt, az eső és a harmat által. Előfordult azonban, hogy még az esős hónapok sem nagyon hoztak felüdülést, így a növényzet teljesen elpusztult. Isten a nagy hitehagyások idején ezáltal is próbálta visszatéríteni népét a helyes gondolkodásra (pl. Illés idején – lásd 1Kir 18. fejt.).

1.1 Éghajlat, növény- és állatvilág

Izrael klímája alapvetően mediterrán és szubtrópusi, a szárazabb területeken félsivatagi, sivatagi. A csapadék a Földközi-tenger felől érkezik, majd a magas hegyeknek ütközve lecsapódik. Általánosan érvényes, hogy a csapadék mennyisége nyugatról kelet felé és északról délre haladva csökken, ugyanakkor a Jordán árokrendszere és Transzjordánia

¹ Mazar (1992) p. 1.

nyugati része megint csapadékosabb. Izraelben tulajdonképpen csak két évszak van: a száraz nyár (május-júniustól szeptember végéig) és az esős ős, tél, kora tavasz együttese (októbertől áprilisig). A legtöbb csapadék ezen belül is november és február között esik. A csapadék mindennapi életben betöltött fontos szerepét mutatja, hogy a bibliai héberben több kifejezést is használtak ezzel kapcsolatban. A *mātār* általában jelentette az esőt, a *yôreh* és a *malqôš* az esős évszak kezdetén és végén hulló bővebb csapadékot jelölte, míg a *gešem* a hevesebb, téli csapadéokra utalt. A korai eső (*yôreh*) az ős folyamán megnedvesítette és felpuhította a talajt, lehetővé téve a föld szántását és bevetését. A késői eső (*malqôš*) a tavasz végén elősegítette a búza és az árpa növekedését, a termés kialakulását.²

„*És esőt [mātār] adok a ti földetekre alkalmas időben: korai [yôreh] és kései [malqôš] esőt, hogy betakaríthasd a te gabonádat, borodat és olajodat.*” (5Móz 11,14)

Öntözőcsatornákat – kevés terület kivételével (mint például Jerikó vagy Hazor) – egyáltalán nem használtak. A klimatológusok szerint a múltban ismétlődően előfordult a csapadék kimaradása, kb. 10 évente kétszer.³ Az ókori Izrael nagy részét eredetileg örökzöld és lombhullató tölgyerdők, valamint különféle fajtájú bokorcsoportok fedték. Ezenkívül oázisok, megművelt földterületek, mocsaras és szikes lapályok, szentjánoskenyérfa-erdők, homokdűnék, félsivatagok, legelők és sivatagok váltogatták egymást.⁴ A gazdasági tevékenység főleg a termékeny Jordán-völgyre és az enyhén hullámos alföldre korlátozódott. Az ökológiai zónáknak megfelelően földművelő, félnomád, nomád népcsoportok éltek egymás mellett, alkalmazkodva a környezeti feltételekhez. A lakosság a termékeny talajú síkvidékeken elsősorban gabonát (búza, rozs, árpa, köles) termesztett, a melegebb klímájú, csapadékosabb területeken vagy az oázisokban gyümölcsféléket (füge, datolya, gránátalma, mandula) termelt, olajfaültetvényeket és szőlőskerteket gondozott. Kedvelték a zöldségféléket is: főként vöröshagymát, fokhagymát, hüvelyeseket, uborkát, retket és fűszernövényeket (kapor, menta, kömény, koriander) vetettek kertjeikbe. A félsivatagi klímájú legelőkön, ahol a csapadék nem volt elegendő a földművességhez, nomádok legeltettek. A mocsarak, sivatagok és homokdűnék környéke szinte teljesen lakatlan volt, ezért megőrizték természetes adottságaikat. A Biblia száztíz fajta növényt említ,⁵ amelyet a korabeliek sokféleképpen hasznosítottak. A fák gyümölcsöt, mézgát (gumit), építési és tüzelőanyagot adtak. Más növényekből festéket, gyógyszert, illatszereket készítettek. A söt

2 King–Stager (2001) p. 86–87.

3 Lemche (1995) p. 1196.

4 Rogerson (1987) p. 63.

5 Zohary (1982) p. 28.

a Holt-tengerből, az édesítőt a mézből nyerték. A természetes állatvilág, a vadállomány (oroszlán, medve, vaddisznó, róka, szarvas, nyúl) mellett az izraeliták háziasított állatait is megemlíti a Biblia (juh, kecske, szamár, ritkábban szarvasmarha). A Biblia tiltása ellenére egyes háztartások állatcsontanyagában a disznó is – a későbbi korokban egyre gyakrabban – megjelent.⁶ A régészeti ásatások tanúsága szerint a háztartásokban már a kutya is jelen van. A tenger és a Galileai-tó gazdag volt halban és egyéb tengeri állatokban. A bíborcsiga főzetéből készült például a híres és drága bíborfesték.

1.2 Kőzetek, ásványkincsek

Izrael területén viszonylag sokféle kőzet található, hegyei mészkőből, gránitból vagy bazaltból épülnek fel, míg az ország egyéb területein vörös homokkő is előfordul. Az ország ásványkincsekben szegény. A holt-tengeri són és szurkon kívül csak kétféle ércet ismerünk: vasércet Transzjordániából és rézércet a Negev déli részéről, Timna közeléből. Mindkettő kulcsszerepet játszott a fémmegmunkálásban (vö. 5Móz 8,9). A többi ásványkincs és a nemes fa nagy részét a nemzetközi kereskedelem biztosította Izrael számára.⁷

1.3 Geopolitikai helyzet, úthálózat

Izrael geopolitikai helyzete rendkívül kedvező volt. Három földrész (Európa, Ázsia, Afrika) határán feküdt, két óriáscivilizáció (Egyiptom és Mezopotámia) között, a tengerpart révén pedig kapcsolatban állt a Földközi-tenger országaival és szigeteivel (Krétával, Ciprussal) is. Szárazföldjén két nemzetközi kereskedelmi út is áthaladt, amelyek révén Izrael stratégiai és gazdasági kulshatalommá vált a térségben:

A Via Maris: A Via Maris fő útja a tengerparti síkságon húzódott végig, Egyiptomtól északi irányban a Sáron-síkságig. Innen keleti irányban, a Jezréel-völgyön át több úton haladt tovább észak felé. A Via Maris mellékágai a fő útból ágaztak el keleti irányban, összekötötték a tengerparti síkságot a Jordán völgyével (Ésa 9,1)

6 A tudósok között vita tárgyát képezi, hogy a háziasított disznó etnikumjelző-e, azaz kizárható ilyen esetekben a zsidó etnikum jelenléte. Lásd pl. Hesse, Brian–Wappnish, Paula: Can Pig Remains Be Used for Ethnic Diagnosis in the Ancient Near East? In Silberman, N. A.– Small, D. B.: *The Archaeology of Israel. Constructing the past Interpreting the Present* JSOT Suppl. Ser. 237., Sheffield Academic Press, Sheffield, 1997, pp. 238–270.

7 Aharoni (1978) p. 3.

A Királyi út: Transzjordánián haladt végig észak–déli irányban. Két ága volt: a keleti ág a sivatagi régió szélén haladt keresztül, a nyugati ág a sűrűbben lakott transzjordániai hegyek között húzódott. A utóbbi előnye az volt, hogy az utazók könnyebben jutottak ivóvízhez, élelemhez, ugyanakkor hátrányt jelentett, hogy a mély völgyekkel szabdalta hegyvidéken nehezebb volt az előrejutás.

Mindezek a geopolitikai adottságok egyszerre jelentettek előnyt és hátrányt Izrael számára. Az előnyt az jelentette, hogy földrajzi helyzeténél fogva a zsidó állam kikerülhetetlen tényezővé vált a térségben, minden kulturális hatás, minden újítás, minden gazdagság keresztülhaladt rajta. Isten feltehetően ezáltal szerette volna biztosítani, hogy a választott népen, Ábrahám utódain keresztül ismerete az akkor lakott földön elterjedjen (1Móz 12,1–3). A zsidó nép azonban nem, illetve csak ritkán töltötte be ezt az elhívását. Isten ezért megengedte, hogy geopolitikai helyzetéből adódó hátrányai kerüljenek előtérbe, azaz a megtérés érdekében engedte, hogy a szomszédos hatalmak megtámadják Izraelt, akik kulcsfontosságú útjait és városait birtokolni akarták.

1.4 Nagyobb földrajzi egységek

Az ókori Izrael területe alapvetően öt fő, egymás melletti, észak–déli irányban húzódó földrajzi sávból és egy déli régióból áll. Ezt a hat főbb földrajzi egységet azonban a völgyek, hegyek és árkok még kisebb területekké tagolják.

A hat nagyobb földrajzi egység:

A tengerparti síkság. Szélessége változó, 4-5 km-től 20 km-ig terjed, Akkótól dél felé haladva. A tengerparti síkság keskeny szalagját a Haifa-öböl déli részénél a Karmel hegyvonulatai törik meg. A síkság északi részét Akkó-síkságnak, középső részét Sáron-síkságnak, legdélebbi szakaszát Filiszteus-síkságnak nevezik. A tengerparti sáv Gázától délre fokozatosan egybeolvad a Negev-sivataggal. Tengerszint feletti magassága kb. 100 m. A közeli tengerpart a halászatnak és a kereskedelemnek, a termékeny talaj, a bővizű források és a magas talajvíz a mezőgazdaságnak kedvez. Az ókori időkben további kedvező életfeltételt jelentett a tengerparti síkságon észak–déli irányban keresztülhaladó nemzetközi kereskedelmi út, amely Egyiptomot kötötte össze Szíriával és Mezopotámiával (ez volt a későbbi Via Maris). Mindez együttvéve a tengerparti síkságot Izrael legsűrűbben

lakott területévé tette. Legjelentősebb városai északról dél felé haladva: Akko, Tel Dor, Jáfó, Asdód, Askelón.

A Seféla (Alföld). Tulajdonképpen csak egy fél sáv, kerek dombok és tágas völgyek tagolják. Átmenetet jelent a középhegységek felé, tengerszint feletti magassága körülbelül 100-500 m. Az ókori időkben termékeny talajú, bő vízforrású vidék volt, híres olíva-termeséről és fügefáiról. Szintén sűrűn lakott volt, és számos kelet–nyugati irányú út haladt rajta keresztül. Legjelentősebb városai: Gézer és Lákis, amelynek nagy erődjei ezeket az utakat biztosították.

A középhegységek. A középhegységek vonulata északról délre haladva Galileában kezdődik, Felső- és Alsó-Galilea közel 1000 m magas hegyeivel, majd a nagyjából északnyugat–délkeleti irányban húzódó Jezréel-völgy megszakítja a középhegységek zárt vonulatát. A Jezréel-völgy síksága összekapcsolja a tengerpartot a Jordán árokrendszerével. Ettől délre a középhegységek vonulata újra kezdődik, a kb. 900 m magas hegycsúcsok között tágas völgyek húzódnak. Északról dél felé haladva az ún. központi hegyvidék a következő alrégiókra, a samáriai, a bételi, a jeruzsálemi és a júdei hegyekre tagolódik. Az ókori időkben a középhegységeket örökzöld és lombhullató tölgyerdők fedték, talajuk termékeny volt. Az erdőket azonban az itt lakók kivágták, az aljnövényzetet lelegeltették, a csupasz talaj pedig erodálódott az évszázadok folyamán. A régió nagy része így ma már kopár, sziklás hegyvidék lett. A legsűrűbben lakott és legtermékenyebb régió ebben a földrajzi sávban Galilea és a középhegységek láncát keresztben megtörő Jezréel-völgy volt. Galilea kedvező feltételeket adott a halászatnak és a földművelésnek, azonban csak kisebb falvak alakultak ki. A Jezréel-völgyön a Via Maris egyik kelet–nyugati irányú, fő leágazása haladt keresztül, amely élénk kereskedelmet és stratégiai fontosságot biztosított az itteni településeknek. Az ókorban a földrajzi egység legfontosabb városai Megiddó (Jezréel-völgy), Szamária, Sikem, Siló (a samáriai hegyek), Bétel (a bételi hegyek), Gibeon, Jeruzsálem (a jeruzsálemi hegyek), Hebron (a júdei hegyek) voltak.

A Jordán árokrendszere: A Jordán árokrendszere része egy egészen Kelet-Afrikáig húzódó törésvonalnak. Északról dél felé haladva a következő egységekre tagolható: Hule-tó, Galileai-tó, Jordán folyó, Holt-tenger. A Jordán árokrendszere a tengerszint alatt helyezkedik el, a Galileai-tó kb. –210 m, a Holt-tenger kb. –400 m mélyen található. Északi része meleg és száraz éghajlatú, dél felé haladva klímája egészen sivatagivá válik,

az átlaghőmérséklet itt a legmagasabb az országban. Az ókori időkben ennek megfelelően a Jordán árokrendszerének északi területei sűrűbben lakottak voltak, míg déli részén csak a források közelében létesültek települések, amelyek növényzete trópusi volt. A régió legjelentősebb városai: északon Hazor, Bét-Seán, délen Jerikó.

A Galileai-tó: Hossza 20 km, átlagos szélessége 10 km, mélysége átlag 40-50 méter. Mivel mélyen a tenger szintje alatt fekszik, a levegő forró, ezért gyakoriak a váratlan, nagy erejű viharok. A tavat minden oldalról középhegységek veszik körül. Halban gazdag, emellett a tó mellett haladt el a Via Maris egyik ága Szíria felé.

A Jordán folyó: Palesztina legnagyobb folyója a Jordán, amely észak–déli irányban húzódik. Hossza légvonalban kb. 250 km. A Hermon forrásaiból ered, és egy árokrendszerben folyik déli irányban, medre a Holt-tengerig fokozatosan mélyül. A világ legmélyebb folyója. Alsó folyásánál 30-40 méter széles. Gazdasági jelentősége csekély, gyors folyása és kanyarulatai miatt ugyanis nem hajózható. A Jordán legjelentősebb mellékfolyói, a Jarmuk, a Jabbók és az Arnon, keleti irányban folynak.

Holt-tenger: Hossza kb. 75 km, átlagos szélessége 10-15 km. Sótartalma rendkívül magas, élővilága ezért szegényes. Kb. 400 méterrel a tengerszint alatt fekszik, legnagyobb mélysége északon kb. 400 m, legcsekélyebb mélysége délen 1-6 m között van. Nincs lefolyása, vizét a nap párologtatja el. Területe napjainkban jelentősen csökken.

A transzjordániai hegyek: Északon a Hermon 1100 m magasan emelkedik, ettől délre, a Galileai-tótól északkeletre egy magas fennsík húzódik, amely a bibliai Básán földje (a mai Gólán), Galileától délre 900 m magas hegyek és fennsíkok váltják egymást. (Északról dél felé haladva ez volt a bibliai Gileád, Ammón, Moáb és Edom területe.) A magas hegyek feltartóztatják a tenger felől érkező csapadékfelhőket, így a hegységtől nyugatra nedves, attól keletre sivatagi az éghajlat. Az ókori időkben gabonaföldek és a nomád pásztoroknak kedvező nagy legelők borították. Nagyobb városokat Dán kivételével nem ismerünk ebből a korszakból, de a terület fontos gazdasági szerepet játszott, mivel rajta haladt keresztül egy nemzetközi kereskedelmi út, az ún. Királyi út.

A Negev-sivatag: Beér-Sebától délre az évi csapadékmennyiség 300 mm alá esik, ennek következtében itt félsivatagos, sivatagi klíma alakult ki. Az ókori időkben a Negev északi területén az időszakos vízjárású patakok mentén, sűrűbb volt a népesség, azonban nem volt jellemző a folyamatos megtelepedés. Az itt élők nomád pásztorkodást folytattak. A Negev déli, sivatagos területein még ritkább volt a megtelepült életmód. Mivel azonban

Egyiptom felől több fontos út is itt haladt keresztül Edom és Izrael felé, ezért az egyiptomi kormányzat több kis erődöt is épített a Negev déli részén. Nagyobb városai: Arad, Beér-Seba, Timna.

2. AZ ÓKORI IZRAEL NÉPESSÉGE ÉS TÁRSADALMA

2.1 *Kronológia*

Az izraeli királyság korát régészetileg vaskor II-nek nevezik. Az elnevezés arra utal, hogy a vasból készült fémtárgyak (főként fegyverek) ebben az időben többségbe kerültek más fémekkel szemben. A vaskor II további alfázisai:⁸

Vaskor IIA:	i. e. 1000–925 (Dávid, Salamon királysága I. Sesonk, a bibliai Sisak hadjáratáig – lásd II. Krón. 12. fejelet)
Vaskor IIB:	i. e. 925–720 (Az északi országrész asszír hódításáig, délen Ezékiás uralkodásáig)
Vaskor IIC:	i. e. 720–586 (A babiloni támadásig, Jeruzsálem első pusztulásáig)

2.2 *Népesség*

A zsidók betelepődése után az „Ígéret földje” etnikai összetétele és anyagi kultúrája jelentős változásokon ment keresztül. A kánaánita városállamok rendszerét egy olyan etnopolitikai struktúra váltotta fel, amelyben a területen régióként különböző népcsoportok éltek. A Jordántól nyugatra alapvetően izraeliták laktak, másutt filiszteusok és a tengeri népek más csoportjai, illetve az eredeti kánaánita lakosság maradványai éltek. Transzjordániában izraelita, edomita, moabita, ammonita és arám népcsoportok telepedtek meg.⁹ A régészeti feltárások jelenlegi állása szerint a lakosság 80-90 %-a falvakban, kisebb településeken élt, a városhálózat a lakott terület mintegy 10-20 %-át tette ki.

⁸ A kronológia vitatott, a jegyzetben a legáltalánosabban elfogadott felosztást követem, A. Mazar könyve alapján (lásd az irodalomjegyzékben).

⁹ Mazar (1992) p. 295.

A lakosság nagy része a tengerparti síkságon, a Jordán árokrendszerének északi részén, a Jezréel-völgyben és a központi hegyvidéken koncentrált.¹⁰

2.3 Állami berendezkedés, társadalmi csoportok

Az ókori Izrael állami berendezkedésének és társadalmának tanulmányozása több problémát is felvet. Először is kevés a kortárs források száma, másrészt sok esetben a leírások erősen propagandisztikus célt szolgáltak (pl. asszír királyfeliratok).¹¹

A honfoglalás után Izrael alapvetően kétféle államformát alakított ki. Kezdetben decentralizált törzsi társadalmat alkotott, amelyben időnként egy-egy bíra (a törzsek katonai, politikai, vallási és bírói tisztet betöltő vezetője) több törzset is egyesített. Később, kb. i. e. 1050-től, Sámuel próféta korától, kialakult a centralizált királyság. Mindkét típusú államforma célja tulajdonképpen ugyanaz volt: megvédeni a lakosságot, és jólétet teremteni.

A kétféle típusú politikai berendezkedés között alapvető különbségek voltak. A törzsi keretek köré szerveződött Izrael társadalmában alapvetően a rokoni szálak mentén szerveződött. Egy-egy család, nemzetség kiemelkedett a többi közül, de a hatalom megosztott a privilegizált nemzetség férfitagjai között. A királyság ezzel szemben egy magasan centralizált berendezkedési forma volt, ahol az államhoz tartozás nem a vérségi származástól, hanem az adófizetéstől függött. A király köré magas rangú hivatalnokok és katonák csoportja szerveződött, akik pozíciójukat – legalábbis többségében – egyéni adottságaiknak köszönhették.¹²

Az első izraelita királyt, Sault, sorsolással választották meg, később a hatalom általában a családon belül öröklődött, de gyakoriak voltak a királypuccsok is. A királyt ünnepélyesen, olajjal való felkenés után fogadták el törvényes uralkodónak. Az északi királyok előbb Tirzában, majd Omri után (i. e. 9. sz.) Szamáriában, a déli királyok Jeruzsálemben rendezték be székhelyüket. A király fehér vagy bíborszínű ruhában járt, fején különleges koronát (‘átaráh) viselt. Trónját faragott elefántcsonttal díszítették. Hatalmi jelvénye kezdetben egy egyszerű pásztorbot volt, amit később bearanyoztak és díszítettek (sébet).¹³ Külön testőrség védte, akik nemegyszer idegen zsoldosok közül kerültek ki (2Sám 8,18;

10 Lemche (1995) p. 1997.

11 Ahlström (1995) p. 587.

12 Lemche (1995) pp. 1198–1199.

13 Rebić (2000) p. 100.

15,18 stb.). A király legfontosabb bevételei a rendszeres és rendkívüli adókból, a terményben adott ajándékokból, a robotmunkából, valamint a vámok hasznából származtak.

A király elsődleges szerepe Isten törvényének képviselője volt. Ez azonban csak ritka és rövid időszakokban teljesült. A király volt egy személyben a legfőbb törvényhozó, végrehajtó és bíró. Rendelkezéseit hírnökei továbbították az ország minden részébe. A király döntéseit tanácsadók segítették. A hadsereg vezetői, a királyi hivatalnokok és a főpap családja alkották a társadalom legfelsőbb rétegét.

A köznép jogilag három csoportra oszlott: az izraelitákra, a jövevényekre és a rabszolgákra. Ha egy jövevény körülmetéltette magát, akkor prozelitának nevezték, aki részt vehetett a nagy vallási ünnepeken, és aki egy izraelita közvetítésével áldozatokat is bemutatathatott. Az izraelita népből az elszegényedett és adórszolgálatba került családok minden 50., azaz jubileumi évben felszabadultak. Volt gazdájuk megajándékozta vagy pénzzel látta el őket (5Móz 15,13–14). A mózesi törvények arról is gondoskodtak, hogy a rabszolgák is megpihenjenek szombatnapon (5Móz 5,14).

3. HÁZ, HÁZTARTÁS AZ ÓKORI IZRAELBEN

Az ókori Izrael privát életéről a legtöbb információt a régészeti feltárások segítségével, valamint az ókori ábrázolások (egyiptomi freskók, asszír reliefek, pecsételők, díszített edények stb.) által nyerhetjük. Ezen túl a szövegforrásokban is találunk utalásokat az izraeliták mindennapi életére, elsősorban a Bibliában.

3.1 Család, nemzetség

Az izraeli társadalom alapja, legkisebb egysége a család volt. Egy izraelita háztartásban általában három vagy több generáció élt együtt (bét 'ab = atyai ház). A legidősebb férfi rendelkezett a legnagyobb tekintéllyel. Ő volt a család feje és papja. Fiai, fiainak feleségei és azok gyermekei, valamint egyedül maradt leányai alkották családját. Több, rokoni szállal kötődő nagycsalád alkotott egy-egy nemzetséget (klánt), amelyekből a törzsek épültek fel. Izrael 12 törzse előbb egy, majd a kettészakadás után (kb. i. e. 930) két államot, királyságot formált. Az északi királyságot „Omri házának”, a délit „Dávid házának” is nevezték.

A bibliai nagycsalád hat alapvető vonással jellemezhető:

1. *endogám*: a nemzetségen, nagycsaládon belüli házasság szokása;
2. *patrilinéáris*: az öröklésnél és a vérségi leszármazásnál az atyai vonal számított;
3. *patriarchális*: a családfő teljhatalommal rendelkezett a családtagok fölött;
4. *patrilokális*: a fiúk a nagycsaládba hozták be feleségeiket, és atyjuk haláláig nem költöztek el a háztartásból;
5. *nagycsalád*: több generációs, a csatlakozott családtagokat (feleségeket) is magába foglaló család;
6. *poligám*: egy-egy férfinak több felesége is lehetett.¹⁴

Az „atyi házhoz” tartozó nagycsalád tagjai egy lakóhelyre tömörültek. Lakóépületeik szorosan egymás mellett vagy egymással összekapcsolva álltak, védelmi és szociális-gazdasági egységet képeztek. Egy átlag izraelita férfinak egy vagy két felesége lehetett. Sok esetben a második feleség az első feleség terméketlensége miatt került a családba (lásd pl. 1Sám 1,2). Egy nő meddőségét Isten büntetésének tekintették. A királyok és az előkelő nagyurak általában kettőnél jóval több feleséget és ágyast tartottak, hogy nevük és dinasztijuk erejét növeljék. Az öröklést pontosan szabályozták. A férj elválhatott feleségétől, ha valami „illetlenséget” talált benne, de válólevelet kellett adnia.

A babiloni fogság utáni időktől egyre nagyobb teret kapott a monogámia.¹⁵

Egy-egy családfő (nagyapa) halála után örökségét szétosztották, és a fiúk – elválva egymástól – új nagycsaládok alapítóivá váltak. Az elsőszülött fiú (bekór) dupla részt örökölt az atyai tulajdonból (5Móz 21,17). Emellett ő vált a család vezetőjévé, papjává és az ábrahámi áldás örökösévé.

A mózesi törvények értelmében az elsőszülött fiúk Istennek szenteltek voltak, akik szolgálatát azonban – Isten parancsára – a lévíták kiváltották (4Móz 3,12–13).

3.2 Nők, gyermekek

A nők társadalmi helyzete Izraelben sokkal kedvezőbb volt, mint a környező területeken. A mózesi előírások alapján a gyermekek kötelesek voltak tisztelni anyjukat (2Móz 20,12), a férjnek pedig feladatai közé tartozott az is, hogy anyagilag gondoskodjon feleségeiről.

¹⁴ King–Stager (2001) p. 38.

¹⁵ Rebić (2000) p. 85.

Ugyanakkor egy nő a házasságáig apja, házassága után férje házában élt, önállóan nem dönthetett semmiről. Tulajdonképpen a férfi tulajdonának tekintették. Gyakran előfordult, hogy az özvegyen maradt asszonyt férje testvére vagy legközelebbi férfi rokona vette felelősül. Ezt hívjuk levirátusi, azaz sógorházasságnak (5Móz 25,5–10). A sógorházasságból született első fiút az elhunyt örökösének és neve továbbvivőjének tekintették. A végleg magukra maradt asszonyokról a tágabb család volt köteles gondoskodni. A Biblia néhány esetben megemlékezik egy-egy kiemelkedő női alakról: ilyen Debóra prófétaasszony (Bír 4–5. fej.), Jefte lánya (Bír 11. fej.), egy fiatal izraelita rabszolgalány a szíriai Naámán háztartásában (2Kir 5. fej.), Eszter királynő (Eszter könyve). Ugyanakkor a hétköznapi nők is fontos részei voltak az „atyai háznak”, előbb mint lányok, később mint feleségek és anyák. Anyaként felelősségük volt, hogy gyermekeikre gondot viseljenek, és a háztartást irányítsák, azaz élelem és ruha jusson mindenki számára. A mindennapi főzés mellett ők készítették el a fonott kosarakat, gyékényeket, szövött anyagokat, szőnyeget, táplálták a tüzet, sajtot és joghurtot állítottak elő, megőrölték a gabonát. A háztartás vezetésén kívül dolgoztak a földeken is (Ruth 2,21–23). Az „ideális feleség” leírását Péld 31,10–29-ben olvashatjuk.

A bibliai időkben egy magára maradt özvegy (‘almana) kiesett a társadalom keretei közül. Ha tágabb családja nem karolta fel, akkor elszegényedett, férfitámasz nélkül nehezen tudott életben maradni. Nem véletlenül figyelmeztettek a törvények – a jövevények és árvák támogatása mellett – az özvegyekről való gondoskodásra (5Móz 10,17–19; 14,29; 24,17–22; 27,19).

A zsidó hit Isten ajándékaaként tekintett a gyermekekre. A gyermekszületés szabályozásának minden formája tiltott volt. Az anyák kb. 3 éves korig szoptatták kisgyermeküket. Egy-egy anyának átlagosan 4 gyermeke érte meg a felnőttkort, nagyon magas volt ugyanis a kisgyermekkor halandósága. Egy többnejű férj minden gyermeke egyenlőnek számított, csak az ágyasoktól vagy a nem megengedett kapcsolatokból született utódokat tekintették törvénytelennek.

A személynevek legtöbbször a növény- és állatvilágból eredtek vagy teofórikusak voltak (a név tartalmazott valamilyen Istenre utaló elemet). Egy fiú születése nagyobb örömet okozott, mint egy leányé, mivel ő továbbvitte a család nevét, és jobban lehetett rá számítani a nehezebb munkákban, valamint a családi gazdaság védelmében is. A lányok örökségét a mózesi törvények nem biztosították, csak abban az esetben, ha egy apa fiú utód nélkül halt meg.

A zsidó törvények és hagyományok – az ókori népek között talán leginkább – nagy hangsúlyt fektettek a gyermekek nevelésére. *„Tanítsd a gyermeket az ő útjának módja szerint, még mikor megvénhedik is, nem távozik attól.”* (Péld 22,6) A szülők kötelessége volt, hogy gyermekeiket az isteni törvényekre, az Istentől szerzett múltbeli tapasztalatokra és az életre neveljék (lásd 2Móz 10,2; 2Móz 13,8 stb.). Ezáltal a nagycsalád vált egy gyermek szocializációjának és erkölcsi normáinak elsődleges forrásává.

A fiúkat kb. 5 éves koruktól atyjuk tanította a vallás alapjaira, a gyülekezetben 12-13 éves kortól tekintették őket teljes jogú tagnak. A lányokat anyjuk készítette fel a női feladatokra, a háztartás vezetésére, a főzésre, a szövésre. Ebből származott a mondás: *„Aminémű az anya, olyan a lánya is.”* (Ezék16,44) Ugyanakkor a lányok szintén atyjuktól sajátították el a vallás alapjait. A gazdagabb családok háztartásában nevelőket is alkalmaztak.

A gyermekek atyjuk hatalma és fegyelmezése alatt álltak, de – az ókori időkben szinte egyedülálló módon – életüket a vallás törvényei védték. *„A gyermek elméjéhez köttetett a bolondság, de a fenyítés vesszeje messze elúzi tőle azt.”* (Péld 22,15) *„Aki megtartóztatja az ő vesszejét, gyűlöli a fiát; aki pedig szereti azt, megkeresi őt fenyítéssel.”* (Péld 13,24) Ugyanakkor *„fenyítsd meg a te fiadat, mert még van remény felőle, de annyira, hogy megöld, ne vigyen haragod”* (Péld 19,18).

Ha egy gyermek megátalkodottan nevelhetetlennek bizonyult, a szülők lakóhelyük (a tágabb család) tanácsa elé vihették, hogy megbüntessék. Ebben az esetben akár halálra is ítélték őt (5Móz 21,18–21). A gyermekek kötelesek voltak gondoskodni szüleikről azok teljes életében, és gondoskodniuk kellett tisztességes eltemetésükről is.

A gyermekek (a fiúk és a lányok egyaránt) egészen kis koruktól kezdve segítséget nyújtottak a háztartásban. Pl. Dávid pásztor volt (1Sám 16,11), Rákhel atyja, Lábán bárányait őrizte (1Móz 29,9). Szabadidejükben természetesen ők is játszottak, talán ennek bizonyoságai az agyagból készült miniatűr állatfigurák és a kerekeshúzó, állatformájú játékok. Apjuk mellett a fiúk a vadászat során hamar elsajátították a fegyverek használatát is.

3.3 Ház, háztartás

3.3.1 Négyhelyiséges háztípus

Izraelben a domináns házforma az ún. négyhelyiséges háztípus volt. A négyszögletes házat néhány sor kőalapozásra építették napon szárított agyagtéglából, falai kb. 40-70 cm

vastagok voltak. A falak felszínét kívül-belül agyagos vakolattal besimították. A házak lapos tetejét fagerendák hidalták át, amelyek közeit vesszővel, náddal és szalmával kevert földdel töltötték ki. A tetőszint is a lakótér része volt, amelyet egy külső létrán át lehetett megközelíteni. A házak padlózata ritkán kövezett, gyakrabban ledöngölt, apró kavicssal megerősített föld volt. A négyhelyiségű házba egy faajtón keresztül lehetett bejutni, ami egy belső udvarba vezetett.

A kerek, agyagból tapasztott kemence az udvar egyik sarkában állt. A nyitott udvaron néha olajprés is volt. Ettől balra, egy fedett téren végezték az asszonyok a háztartási munkákat: a szövést, a bőrtisztítást, a fonást stb. Az udvar másik, hosszú oldalán, szintén egy fedett rész alatt volt az élelmiszerraktár (tapasztott gödrökkel és nagy tárolóedényekkel), valamint a konyha (fazekakkal, poharakkal, kancsókkal, bögrékkel, örlőkövekkel). A nyitott középső udvar hátsó, rövidebb oldalán volt a harmadik fedett tér, ahol a ház lakói a vendégeket fogadták – itt ettek, illetve aludtak is.

Előfordultak kétemeletes házak is, illetve olyan háztípusok, ahol a ház hosszú fala mellé kívülről még egy fedett helyiséget készítettek, talán az állatok számára. A ház megvilágítását ablakok, a középső, nyitott udvar, a zárt helyiségeken belül és éjszaka pedig az olajmécsesek adták. Az olajmécsesek agyagból készültek, olívaolajat töltöttek beléjük, és lenből készítettek hozzá kanócot. Az olajmécseseket kis falfülkékben tartották.

3.3.2 Berendezés

Egy átlagos izraeli házban nem volt sok berendezés. Egyszerű gyékényszőnyegen aludtak (Zsolt 63,7; Ésa 28,20)¹⁶ vagy fakeretes, bronzszereléssel megerősített ágyat használtak (Péld 22,27). A legáltalánosabb bútor az asztal volt. A Biblia is erre hivatkozik a legtöbbit. Az ókori közel-keleti asztalok általában háromlábúak voltak, kerek vagy négyszögletes lappal. Zsolt 128,3 szerint a család együtt étkezett az asztalnál. Az izraelita szokás az volt, hogy ültek, és nem feküdtek az asztalok körül. A közel-keleti írott források alapján úgy tudjuk, hogy az asztalok körül négyszögletes, fából készült székek és hosszúkás padok álltak.

A nők pipereholmijaik tárolására kis fadobozokat használtak. Ezekben fésűk, aromanövények, kis illatszeres üvegcsék és egyébek voltak. A hasonló szerkezetű nagy faládákban gyékényszőnyeget, gyékénykosarakat őriztek.

16 A Károli Bibliában „ágyrak” fordított eredeti héber kifejezés: *yesu'a* vagy *yesi'a* értelme: „ami ki van terítve.”

3.4 Városi élet

A fallal, árokkal körülvett, védhető településeket – mérettől és lakosainak számától függetlenül – városoknak tekintették. Az izraelita honfoglalás (i. e. 1400-as évek) a kánaáni városhálózatot alapvetően nem érintette (Józs 11,13). Az esetlegesen felégetett városokba is a megmaradt kánaáni népesség költözött vissza, és egyiptomi kapcsolatait fenntartva hamarosan újra megerősödött. A zsidó honfoglalást csak a városok rétegtanában fellelhető pusztulásnyom jelzi. (Lásd pl. Lákis, Bét-seán, Megiddó, Háczó). A kánaáni városok végső pusztulása és zsidók általi birtokbavétele csak az 1200–1000 közötti években történt meg. Az egyik legkésőbb elfoglalt város maga a későbbi főváros, Jeruzsálem volt. Az itt élő jebuzeusok hatalmas erődjét Dávid csak csellel tudta bevenni, i. e. 1000 körül (2Sám 5,6–10).

Az izraelita korban használt városok mindegyike geopolitikai helyzetének köszönhetően kiemelt pozícióját. Fontos utak találkozásánál, vízforrások közelében, sokszor természet magaslaton álltak, és sok ezer éves múltra tekintettek vissza.¹⁷ A régészeti feltárások tapasztalatai szerint ebben az időben kb. 30-50 ember jutott 1000 m²-re, egy átlagos településen pedig kb. 1200-1500 fő lakott.¹⁸

E településeket több csoportra oszthatjuk: *királyi fővárosok* (Jeruzsálem, Szamária, egy időben Tirza vagy a filiszteus városközpontok: Ekron, Asdód), *adminisztrációs körzeti központok* (Dán, Háczó, Megiddó, Lákis) és *vidéki városok*. A királyi fővárosok nagyméretűek voltak, lakosaik száma meghaladta a 10 ezret. Az adminisztrációs körzeti központokban néhány ezer, míg a vidéki városokban átlag 500-1000 ember élhetett.¹⁹

A zsidók a kánaánitáktól átvett városokban kezdetben megőrizték és megújították a kánaáni (bronzkori) védműveket. Az i. e. 10. században azonban Salamon király központi építkezés során megerősítette néhány kiemelt város erődítéseit (1Kir 9,15). A nagyméretű, pontosan vágott kövekből épített, dupla falú, kamrás, ún. kazamata falrendszer és a hat-kamrás, két toronnyal védett kapu Megiddóban, Háczóban és Gézerben ennek a központi építkezésnek a nyoma. A többi várost általában dupla vagy szimpla fal, esetleg vizesárok és bonyolult kapurendszer védte. A bejáratú kapu vaspántokkal megerősített faajtó volt, amelyet éjszakára bezártak. A falakon katonák őrizték a város nyugalalmát. A kapu előtti tér sok esetben kövezett volt, hogy a harci kocsik kényelmesen megfordulhassanak rajta.

17 Rogerson (1987) p. 186.

18 Gruber (1995) p. 646.

19 Mazar (1992) pp. 334–335.

A városokban középületek (paloták, kultuszhelyek, adminisztrációs épületek, raktárházak, közös gabonasilók, királyi istállók), szabályos utcahálózattal tagolt magánházak, vízgyűjtő- és vízvezetékrendszer, valamint különféle „ipari területek”, a kapu közelében pedig gyülekezőterek, vásárterek épültek. A paloták sok esetben a kánaáni palotaerődök alaprajzát követték, amelyek egy-egy központi udvar köré felépített helyiségek együtteséből álltak. Falai jellegzetes, szabályosan faragott kövekből készültek, tartóoszlopaiknak díszesen megmunkált, ún. protoaeolic oszlopféjzete volt, a világosságot vésett ablakok biztosították. A berendezések természetes anyagokból (fa, nád, szövet) és fémből készültek. A fabútorzat díszítésére elefántcsont-faragványokat használtak. A raktárépületek háromhajós, oszlopsorokkal tagolt, hosszan elnyújtott, téglalap alaprajzú építmények voltak, amelyek középső része bazilika szerkezetű lehetett, amely által a belső tér nagyon világos lett. Némely hasonló szerkezetű oszlopos építményt istállóként és harcikocsi-tárolóként is használhattak (Megiddó, Háczor). A vízvezetékek és vízgyűjtők bonyolult hálózatát sok izraelita nagyváros még a kánaáni időkből örökölte, de előfordultak a királyság korában épített csatornák is.²⁰ Ezek közül a legjelentősebb az Ezékiás korában épült jeruzsálemi alagút, amely kb. 540 méter hosszan fut a föld alatt, a Gíhon-forrástól a Siloah-medencéig. Ez a csatorna lehetőséget adott arra, hogy Jeruzsálem vízellátása biztonságos legyen (2Krón 32,30).

Az izraelita királyság korában számos kultikus objektum, ún. „magas hely” épült, ahol a zsidók a kánaánita Baál- és Asera-kultuszt gyakorolták. A Biblia szerint északon emellett egy más típusú hamis vallás is kialakult, amelyet Jeroboám alapított, és tett meg államvallásnak (1Kir 12,25–33). Az új kultusz központja Dánban és Bételben volt. A dáni nyitott kultuszhely hosszú évszázadokig használatban volt, Akháb korában ki is bővült.

Egy-egy város kormányzása a benne lakó vének feladata volt (Józs 20,4). A város vezetésében később a bírák is részt vettek (2Krón 19,5). A város élete a kapu melletti főtéren zajlott. Itt voltak a vásárok, a népgyűlések, az ítélezések és a hadi gyülekezések is.

3.5 Táplálkozás

A mindennapi étkezésről a legtöbb adatunk a különféle terménylistákból, ábrázolásokból, az izraeli feltárások során előkerült növényi-állati maradványokból és a Bibliából származik. Mindezen források alapján úgy tűnik, hogy az izraeliták általában naponta kétszer

²⁰ Uo., pp. 410–437.

ettek, de ünnepnapokon, nagy családi eseményeknél ez a szokás felborulhatott. Az étkezés alapfogásai a kenyér, a pergelt búza (Ruth 2,14), a szárított és friss gyümölcs (szőlő, mazsola, füge, datolya, gránátalma) és a főzelékfélék (borsó, csicseriborsó, lencse, bab) voltak, húst – ahogy a mai arab pásztorok is – csak ünnepnapokon ettek. Ünnepek számított egy vendég érkezése is. A leggyakoribb húsétel vidéken a bárány, a városokban a borjú, a nomádoknál a kecske, illetve a tengerparton és Galileában a hal volt. A tejtermékek közül a tojást, a tejet, a vaját, a sajtot használták (Ésa 10,14; Bír 5,25; 1Sám 17,18; Péld 30,33). Az ókori Izrael legáltalánosabb fűszere a só volt, ezt az ételáldozatoknál is használták (3Móz 2,13). Ésa 28,25 utal a „fekete köményre”, míg 2Móz 16,31 és 4Móz 11,7 a korianderre. Az édesítőszerük közül az izraeliták a mézet kedvelték leginkább. Kétféle formáját is ismerték: a vadmézet (5Móz 32,13; 1Sám 14,27) és a termelt mézet (2Krón 31,5) egyaránt fogyasztották. Gyümölcsízt datolyából készítettek.

A leghétköznapibb ital a víz volt, ünnepekkor bort és mustot is ittak az asztaloknál. A bort nagy, háromlábú keverőtálakban vegyítették el a vízzel, és így szolgálták fel az asztaloknál. Az étkezéseknél lapos tányérokat és kést használtak, kerek ivócsészéjük agyagból készült.

3.6 Viselet, ékszerek

Az asszír reliefek, a szamáriai izraelita palotából előkerült elefántcsontplakettek, az agyagedény-ábrázolások az izraelita férfiakat hosszú hajjal és szakállal ábrázolják. Hajukat esetenként a hátukon lencsalaggal kötötték össze. A nők közepén elválasztott, hosszú haját hordtak, amit feltűztek, vagy ünnepnapokon bebodorítottak. Nagy mennyiségben kerülnek elő az izraelita háztartásokból fa-, csont- és bronzfésűk.

Az izraeliták ruhái lenből vagy gyapjúból készültek. A kétféle szövésű ruha tiltott volt (3Móz 19,19). A korabeli ábrázolások alapján tudjuk, hogy a héber munkások rövid, szoknyaszerű, ujjatlan ruhát viseltek a munkához. Fejüket bekötötték. Felső köpenyük szélén a Biblia utasítása szerint bojtot viseltek, amelyben kék zsinór volt az Isten iránti hűség emlékezetére (4Móz 15,38–40). A nők hosszú, egész testüket borító ruhát, fejfedőt és esetenként arcukat is elfedő fátyolt viseltek. Hosszú ruháik vállát bronztűkkel tűzték meg. Lábbelijük szandál vagy magasabb szárú, fűzős cipő volt, de a legtöbbször meztláb jártak.

3.7 Munka, munkaeszközök

3.7.1 Mezőgazdaság, kézművesség

Egy átlag izraelita földművelésből, pásztorkodásból vagy valamilyen kézműves-foglalkozásból élt. Napi foglalatosságuk ennek megfelelően a nyájak gondozása, a gabona és más termények termelése vagy a műhelyben végzett munka volt. A család minden tagja végzett valamilyen munkát. A női feladatok közé tartozott a főzés, a víz- és fahordás, a szövés, a fonás, a varrás, a takarítás, a gyermekek ellátása és a könnyebb munkák a földeken. A férfiak végezték a nyájak gondozását, a vadászatot, a nehezebb földműves munkákat és a kézműveskedést. A hasonló tevékenységet folytató mesterek gyakran ugyanarra a településre, ugyanabba a városrészbe költöztek (Ésa 7,3; Jer 37,21). A leggyakoribb kézműves szakmák a fazekas, a kovács, a takács, a kocsikészítő, a sütőmester és a szövetfestő volt.

A társadalom legalsó szintjén álló bérmunkások és szolgák napkeltétől napnyugtáig dolgoztak, de pl. Ruth könyve megjegyzi, hogy rendkívüli ténynek számított, hogy a bérmunkát végző Ruth a nap folyamán egyszer sem pihent meg. Az ókori Izraelben meghatározott rendje volt a munkának és a pihenésnek. A heti hat nap munka és egy pihenőnap ritmusát csak a vallási és világi ünnepnapok rendje törte meg.

3.7.2 Kereskedelem

Izraelben a szárazföldi kereskedelem két fő karavánútja a Tengeri út és a Királyi út volt. Az Egyiptomot Szíria–Mezopotámiával összekötő két észak–déli főúton öszvérek, tevék és szekerek vitték az árut. Az utak ebben az időben még nem voltak kikövezve. Maga az utazás is sok veszéllyel járt: vadállatok, útonállóak és az időjárás viszontagságai egyaránt nehezítették a célba jutást. A karavánok fáklyafény mellett sokszor éjjel is úton voltak, igyekeztek vízforrástól vízforrásig haladni. Jeruzsálemtől Babilonig 14, Gázától Egyiptomig 3 napig tartott az utazás.²¹ A legfontosabb kereskedelmi csomópontokban szerény vendégfogadók épültek.

Az izraeliták a tengeri kereskedelembe is bekapcsolódtak. Salamon föníciai segédlettel hajókat építtetett, egyetlen nagyobb kikötőjük Eilatban (Esiongáberben) volt, a Vörös-tenger partján, ahonnan kereskedelmi expedíciókat indítottak mindenféle irányba, pl. Ofír (feltehetően Kelet-Afrika) aranybányáiba is (1Kir 9,26–28).

²¹ Rebić: i. m., pp. 78–79.

3.7.3 Értékmérők, pénzek

Az ókori időkben a vert pénz megjelenése előtt a különböző termékek cseréje közvetlenül ment végbe. A termelők a megtermelt vagy előállított áru feleslegét a számukra fontos cikkekre cserélték. Az „üzlet” kezdetben közvetlenül ment végbe, később megjelentek az árut közvetítő kereskedők is.²² Hamarosan kialakult, hogy egy-egy régióban mely típusú árucikket tekintettek a legfontosabbnak, a leginkább értékállóknak. A Közel-Keleten az őstörténet idején és a patriarchális korban (i. e. 4–2. évezred) a legfontosabb értékhozó az állatállomány volt, amelynek jelentősége még a későbbi évszázadokban is megmaradt.²³

Praktikussági okokból a nehezen mozgatható nyáj mellett megjelent, majd egyre inkább elterjedt a nemesfém mint értékmérő használata. Az övtáskában is könnyen elrejtethető arany és ezüst – mivel kevés volt belőle – mindenki számára elegendő fedezetnek bizonyult az áruért cserébe.²⁴ Hosszú évszázadokon keresztül ezek a különböző formába öntött nemesfémek szolgálták fizetőeszközként. Kezdetben csak a súlyukat mérték – természetesen az érdekeltek jelenlétében, hitelesített mérőgolyókkal –, de a finomságukat nem vizsgálták.²⁵ A hitelesítő jelekkel ellátott, vagyis minőségileg is garantált nemesfémveretek csak az i. e. 7. században jelentek meg, először a kis-ázsiai Lydiában.

Palesztinában az Ószövetség idején az ezüst volt a legelterjedtebb pénzhelyettesítő. Az i. e. 14. századi amarnai levelek²⁶ tanulsága szerint az itt élők a babiloni pénzrendszert használták. A lapított rúd vagy nyelv formájú sékel²⁷ (Jer 10,9 – „lapított ezüst”)

22 Az árukereskedelemnek erre a korai példájára találunk utalást 1Kir 5,10–11-ben, ahol Salamon király cédrusért és fenyőfáért cserében gabonát és olajat adott Hiram föníciai királynak.

23 Az őstörténet idején Jóbról olvashatjuk azt, hogy ő „nagyobb volt a kelet fiainál”, mert rengeteg állata és szolgaszemélyzete volt (Jób 1,3). A patriarchális korban Ábrahám és utódai vagyonát alapvetően szintén a nyájak száma határozta meg. Ugyanekkor Biblián kívüli források is megerősítik, hogy a korabeli Kánaán területén legeltető nomádok gazdagságának fokmérője állatállományuk nagysága volt. Ezzel kapcsolatban talán a legérdekesebb és legismertebb dokumentum az i. e. 20. századi Szinuhe története. Az előkelő egyiptomi hivatalnok egy összeesküvés miatt kényszerült menekülésre, utazásai során keresztülhaladt Palesztina területén is, és értékes adatokat jegyzett fel. A nyáj még az i. e. 8. században is bevett fizetőeszköz volt. Mind a Biblia, mind a régészet ismeri a moabita Mésa király esetét, aki az éves hűbéradót juhban fizette az Izraeli királyságnak (vö. 2Kir 3,4).

24 Az izraeliták a kisebb nemesfémdarabokat erszényben, az övükön hordták (Ésa 46,6, Mt 10,9) vagy kendőbe kötötték (Lk 19,20).

25 Az óhéber nyelvben a babiloni eredetű „sakhal” – „mérlegre tenni” kifejezés jelentette a fizetést. A kereskedők alapfelszereléséhez hozzátartoztak a mérősúlyok. Mivel gyakoriak voltak a visszaélések, ezért nem véletlen, hogy még Példabeszédek könyve is kitér a hamisított mércék problémájára (vö. Péld 20,10).

26 „Amarnai levelek” összefoglaló névvel jelöljük III. és IV. Amenhotep (i. e. 1402–1364 és 1364–1347) egyiptomi fáraók diplomáciai levelezését, amelyet az akkor fennhatóságuk alá tartozó kánaánita városok uralkodóival folytattak. Az ékírásos agyagtáblák az ókori Ahet-Aton (ma El-Amarna) királyi palotájának levéltárából kerültek elő.

27 Az óhéberben a pénzzel kapcsolatos kifejezések babiloni eredetűek. A sékel szó elsősorban az ezüstöt jelentette, de használták pénz, illetve bizonyos pénzegység értelemben is. A khesita a megmért ezüst megjelölésére szolgált.

a legelterjedtebb fizetőeszköz volt, és két típusát is használták. A könnyű sékel súlya 8,5 g, a nehéz sékelé 14 g körül mozgott. A Biblia nem tartalmaz utalást arra, hogy a patriarchális korban pontosan melyik mértéket használták. A post exiliumi, de még a Jeruzsálem 70-es ostroma előtti időkből van egy adatunk Josephus Flaviustól, amelyből kikövetkeztethető, hogy egy korabeli ezüst sékel súlya 14,12–14,25 g lehetett. Nagyobb értékű súlyegység volt a mina és a talentum. 1 mina 60, 1 talentum 36 000 sékelnek felelt meg.

Az arany kevésbé volt elterjedt fizetőeszköz, elsősorban nem a piaci forgalomban jelent meg, hanem a gazdagok értékfelhalmozását szolgálta. A Biblia is ritkábban említi, főként adókkal, hadisarcokkal kapcsolatban. A patriarchális korban az arany–ezüst aránya 1:4, i. e. 1000 körül 1:13, később 1:60 lett.²⁸

A Bibliában a pénz használatára vonatkozó első utalásokat Ábrahámmal kapcsolatban olvashatjuk (1Móz 14,21; 1Móz 20,14–16; 1Móz 23,13–16 stb.) A fenti szakaszokat vagy a patriarchákról szóló leírásokat vizsgálva az Ószövetség megerősíti, hogy az i. e. 19–18. századi Közel-Keleten a nyáj, a szolga és a formába öntött nemesfém egyaránt fizetőeszközként szolgált.

Ekkoriban – sőt a későbbi századokban is – a nemesfémeket gyakran ékszerek: karoktató, bokalánc, nyaklánc, nyakék, fülbevaló, gyűrű, tű, gyöngy (vö. 1Móz 24,22.30 és Józ 7,21), vékonyra kalapált lapok vagy – csak az arany esetében – por formájában őrizték. Ilyen felhalmozott depó kincsek kerültek felszínre a bibliai Sikkemből, Megiddóból, Béth-Zurból, Gázából, az i. e. 600 körüli évekből.²⁹

A nemesfémek vásárlói értéke gyorsan változott. A legtöbbet a korabeli feljegyzések segítenek a tájékozódásban. Az i. e. 18. századra datálható ékírásos szövegek alapján a közel-keleti piacok akkori árfolyama a következőképpen alakult:

240 q árpa = 1/6-od ezüst sékel

1 ökör = 15 ezüst sékel

2 t gabona = 15 ezüst sékel

1 bárány, 1 kecske = 2 ezüst sékel

1 szamár = 30 sékel

50-100 égetett téglá = 1 ezüst sékel

1 férfi rabszolga = 40-50 ezüst sékel

2,5 kg gyapjú = 1 ezüst sékel

28 A gazdasági szakirodalom bimetalizmusnak nevezi azt a jelenséget, amikor egyszerre kétféle fém is értékmérő funkciót tölt be a kereskedelmi tranzakciókban.

29 Ezekben az esetekben az ékszerkincsek földbe rejtésének oka feltehetően a közeledő babiloni veszély lehetett (i. e. 605, 597, 586 támadásai).

3.7.4 A vert pénz megjelenése

Az első, hivatalos verdékben gyártott fizetőeszközök az ún. értékpénzek voltak, amelyek nemesfémből készültek. A minőséget – súlyukat és tisztaságukat – az érmék kibocsátója védte és garantálta.

Palesztina területén az első pénzveretek a perzsa uralom idején kerültek forgalomba. I. Dareiosz király (i. e. 522–486) óriási birodalmában egységesítette a súly- és mérték-rendszert, ezáltal áttekinthetővé tette és megkönnyítette a különböző etnikumok közötti kereskedelmet. Átfogó pénzügyi reformjának része volt egy új, értékálló aranypénz, a dareikos bevezetése (1Krón 29,7, Ezsd 8,27). Az arany dareikos súlya 8,4 g, az ezüsté 5 g volt.³⁰

Az i. e. 5–4. században a megélnkülő gazdasági kapcsolatok eredményeképpen először csak a palesztinai kikötővárosokban, később a belső területeken is elterjedtek a különböző típusú görög arany drachmák. A bibliakritika sokáig késői, hellenisztikus betoldásnak vélte Ezsdás és Nehémiás könyvében az erre utaló híradásokat (Ezsd 2,69; Nehém 7,70–72). A palesztinai települések feltárásai során előkerülő görög arany drachmák (legelőször 1931 Béth-Zur) azonban mára igazolták a bibliai leírás pontosságát.

A vert pénzt kezdetben főként az állami és templomi adók fizetésére, valamint a távolsági kereskedelemre használták. A hétköznapi élet színtereit jelentő helyi piacokon viszont továbbra is nagy jelentősége maradt a terményeknek, árucikkeknek. Az érempénzek tisztasága az i. e. 4. században romlani kezdett. Egy kisebbfajta gazdasági válság³¹ következtében az élelmesebb verdék ún. „szendvicspénzeket” dobtak forgalomba, amelyek bronz maggal, de ezüst bevonattal rendelkeztek. A könnyebb és értéktelenebb új pénzt később a közfelháborodás miatt visszavonták.

Palesztina az i. e. 4. századtól önálló pénzverést kezdett. Az első érmék görög mintára készültek, de jóval silányabb volt a kivitelük és a vésetük is. Az alapvetően hellén formakincsel díszített hátlapokon paleoarám mássalhangzók tanúskodtak a kibocsátóról: YHD – vagyis Júdea.³²

30 A dareikosok előlapján egy fél térdre ereszkedett, jobbában lándzsát, baljában íjat tartó koronás és szakállas férfi – talán maga Dareiosz – látható, a hátoldaluk sima maradt.

31 Az infláció a kor egyik legnagyobb kereskedővárosából, a gazdagságáról és kevélységéről egyaránt híres Tyrosból indult el. A föníciai kikötővárost – Ezékiel könyvének próféciját pontosan beteljesítve – Nagy Sándor pusztította el i. e. 332-ben (vö. Ezék 27–28 fejj.).

32 A *yhd* feliratos érmeket több szériában, változatos formakincsel bocsátották ki. Az egyik legkülönlegesebb veret i. e. 360 körül került forgalomba. A British Museumban őrzött ún. Júda-drachma előlapján egy korinthoszi sisakos fej van, hátoldalán egy szárnyas keréken ülő alak, talán isten figurája és a *yhd* piktogramm látható. Utóbbi ábrázolást több kutató is Ezékiel könyvének híres kezdő látomásával kapcsolja össze (vö. Ezék 1. fejj.).

4. CSALÁDI ESEMÉNYEK

Családi ünnepek

Névadás. A gyermekek nevét az apa, ritkább esetben az anya adta. (Utóbbira példa Sámuel neve, amelyet édesanyja, Anna adott – 1Sám 1,20.) Az újszülöttet az apa térdére ültette, ezzel elismerte őt törvényes gyermekének. Egy-egy személynév gyakran ismétlődött a családon belül, egy-két generáció kihagyásával.

Körülmetélés. 8 napos korban a kisfiúkat körülmetélték. Ez az Izrael vallásához való tartozás, az Istennel kötött szövetség jelképe volt. Kezdetben az apák, később a papok végezték el ezt a szertartást.

Eljegyzés. Mózes törvényei nem szabták meg, hány éves korban lehetett jegyességet kötni, de a Talmud a későbbiekben leszabályozta, hogy a lányok 12, a fiúk 13 évesen köthetnek jegyességet. A családok sok esetben házasságközvetítőt is alkalmaztak. A fiatalok szülei a tanúk és a lány testvérei jelenlétében megegyeztek a jegyességről. Ezután megírták a házassági szerződést, majd Isten színe előtt esküvéssel erősítették meg azt. Hóseás könyve feltehetően a vőlegény szavait örökítette meg: „*Eljegyezlek téged magának örökre...*” (Hós 2,19) Az eljegyzéskor a vőlegény családja jegyajándékot (mohár) adott a menyasszony szüleinek. A lánykéréstől a házasságig a lány továbbra is a szüleinél lakott. Ha a jegyesség felbomlott, a mohárt vissza kellett adni.

Házasságkötés (hatunna). A házasságkötés a legnagyobb családi ünnep volt, sokszor több napon keresztül tartott a vendégeskedés. A menyegzőt többnyire ősszel, szüret után tartották, amikor az időjárás is megenyhült. Az esküvő napján a leány lefátyolozva és felékesítve várta vőlegényét, aki barátaival együtt este indult el a menyasszony kikérésére. A csapat élén a vőlegény barátja haladt. A menyasszony kikérése után a szülők megállították a fiatalokat, majd az ünneplők a fiatal pár új otthonába tértek, ahol nagy vacsorát tartottak.

Halotti tor. Temetés után a halott hozzátartozói számára halotti tort rendeztek, ami sokszor napokig is eltarthatott. A nők közben vissza-visszatértek a sírhoz, és hangosan elsiratták az elhunytat. Hivatásos siratóasszonyokat is felfogadhattak.

Vendégség. Családi körben ünnepelték meg a gyermekek születését, elválasztását, a vendégek érkezését. A vendégszeretet az ókori időkben kötelesség volt. A ház ura a vendég elé sietett, udvariasan köszöntötte őt, kézen fogva a házba vezette, megmosta lábát és a legjobb ételekkel, italokkal szolgált neki.

Társadalmi ünnepek

Az izraeliták megünnepelték a harci győzelmeket, az aratás és a szüret végét, de voltak emlékünnepek is, pl. Jefte lánya tiszteletére (Bír 11,40).

5. JOGRENDSZER, IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS

613 mózesi parancsolat szabályozta az emberek egymás közötti kapcsolatait. A nagyobb perekben sok esetben maga az uralkodó döntött. Dávid a falusi bíraskodás ellátásával a lévíták egy csoportját bízta meg (1Krón 23,4). Josafát a korrupció miatt megreformálta a bírói intézményt. Feljebbviteli törvényszékeket szervezett Jeruzsálemben, és szigorúan ellenőrizte az általa megbízott bírókat (2Krón 19,5–11).

Az izraeli büntetőjog alapelve a „ius talionis” volt, azaz ki miben vétkezett, ugyanazzal kellett bünhődnie (5Móz 19,21). Ez összhangban állt a korabeli közel-keleti joggyakorlattal. A magántulajdon elleni vétség büntetése viszont általában enyhébb volt, mint más országokban. Az izraelita büntetőjog egyik legsajátosabb eleme a vallással szembeni vétségek igen szigorú büntetése volt. Főbenjáró vétségek esetében a bűnöst megkövezték. A tanúk kezdtek, és a többi jelenlévő folytatta a kivégzést. Ez a büntetés sújtotta a váls ellen vétkezőket és a házasságtörőket. Az ókori izraelita jogszokás sajátos eleme volt, hogy Mózes törvényei teret adtak a vérbosszúnak. Ez azt jelentette, hogy egy meggyilkolt ember rokonai saját maguk is bosszút vehettek a vélt tettesen (5Móz 19,6). Ha azonban a gyilkossággal vádolt izraelita egy, a Mózes által megnevezett menedékvárosba futott, akkor kegyelmet kaphatott ügye kivizsgálásának idejére, valamint esetleges ártatlansága vagy véletlenségből bekövetkezett gyilkosság esetén (5Móz 19. fej.).

6. HADVISELÉS, FEGYVEREK

A hadviselés, háború kifejezés (milhama) több mint háromszázszor jelenik meg a Bibliában. Ha épp nem volt külső ellenség, a két zsidó királyság egymás ellen harcolt. Izraelt a korabeli ellenséges hatalmak gyűrűje vette körül: Egyiptom, Edom, Moáb, Ammon, Szíria, AsszírIA, később Babilon. A nagyhatalmak élénk érdeklődését Izrael stratégiai

fontossága, kereskedelmi útjai és széles tengerpartja váltották ki. A fentiekből következik, hogy Izraelben minden ép, felnőtt, 20 és 50 év közötti férfi köteles volt hadba vonulni szükség esetén. A mózesi törvények kivételt tettek az ifjú házas férfiakkal, akik jegyességüktől a lakodalom utáni egy évig mentesültek a katonai szolgálat alól (5Móz 20,7; 24,5). A király volt a legfőbb hadvezér is. Dávid korában állt fel az első állandó hadsereg, amely 288 000 főt számlált, és tagjai havonkénti váltásban szolgáltak (1Krón 27. fej.). A hadsereg tízes egységekből épült fel – tized, század, ezred.

A korabeli fegyverek kőből vagy fémből (bronzból és vasból) készültek. A védekező fegyverek közé tartozott a pajzs, a sisak és a páncéling, amely a hátat és a mellkast borította. A támadófegyvereket három csoportra lehet osztani: rövid-, és közepes hatótávolságú, valamint távolsági fegyverekre.

A rövid hatótávolságú fegyverek az izraeli időkben a közvetlen kézitusája eszközei voltak: bunkósbot, buzogány, harci bárd, tör, kés, kard.

A közepes hatótávolságú fegyverek közé a különféle hosszúságú lándzsák tartoztak.

Az íj és nyíl, valamint a parittyák szolgáltak a korabeli távolsági fegyverekként. A parittyaköveket vállra vetett bőrzacsokban gyűjtötték, átmérőjük 6-7 cm, súlyuk kb. 250 gramm volt.³³ Izrael törzsei közül Benjamin törzse híres volt parittyásairól (Bír 20,16).

A városok ostromakor ostromgépeket és kőhajító gépeket használtak, a „gyorshadtestet” kezdetben a szekerek, később a lovasok jelentették. Különösen az asszír, később a babiloni hadsereg volt félelmetesen híres különleges ostromgépeiről és gyors lovasságáról. Az asszírok ezenkívül hadjárataik során a történelemben először alkalmazták a megfélemlítést (tömeges csonkításokkal és kínzásokkal), a propagandát és a népességcserét (a deportálást).

Az izraelita hadseregben Dávid idején még csak gyalogsági egységek szolgáltak, Salamon korában jelentek meg a harci szekerek, Akháb idejére az izraelita hadsereg a térség egyik legerősebb harcikosci-alakulatát tudta felállítani.

7. MŰVELTSÉG

Az izraeliták a Biblia szerint már a honfoglalás idején ismerték az írásbeliséget (5Móz 27,3). A korabeli írott szövegeket kőbe, fába, fémbe vésték, agyagba karcolták vagy

³³ King–Stager: i. m., pp. 223–224.

papiruszra, bőrre rajzolták. Az egyik legősibb óhéber felirat, az ún. gézeri naptár, az i. e. 10. századból származik. A lágymészköbe vésett, 7x11 cm-es kőlap feltehetően egy mezőgazdasági naptár, iskolai memoriter, esetleg népdal a mezőgazdasági év egymást követő munkafolyamatairól.

Az írás-olvasás tudománya a Törvény pontos megismerésének igénye miatt meglehetősen elterjedt lehetett a királyság korabeli Izraelben. Úgy tűnik, hogy kis létszámmal működő „iskolák” talán már ekkortól működtek, főként Júda területén.³⁴ A széles néprétegeket érintő „elemi” iskolák azonban csak a fogság utáni időkben terjedtek el. Ezekon kívül a Biblia alapján tudunk a Sámuel próféta által alapított prófétaiskolákról és a dávidi kortól a királyi udvar mellett működő krónikaírók csoportjáról is.

Külön forráscsoportot jelentenek a pecsétek és pecsétlenyomatok, ezeket Izrael és Júda területéről főként az i. e. 8–7. századból ismerjük. A pecséteket királyi főemberek használták a hivatalos levelek hitelesítésére. A pecsét felirata a hivatalnok és az éppen uralkodó király nevét tartalmazta. Ismerjük például Ezékiás vagy II. Jeroboám király pecsétlenyomatát és feliratát is.

8. SZÓRAKOZÁS

Az ókori izraeliták „szabadidős tevékenységei” között az éneklés, a különféle hangszeren (lanton, héberül kinnoron; fuvalán) való játék, a zenei előadások hallgatása (1Sám 16,16–23), a közös étkezések és lakomák (Ésa 5,11–12) szerepeltek. Szin-ahhé-eriba i. e. 701-es júdeai hadjárata után adót fizettetett Ezékiás királlyal, s ebben férfi és női énekesek is voltak. A bibliai beszámolókból kiderül, hogy kedvelték a vadászatot és a sporttevékenységeket (pl. az íjászatot, a távolsági futást, a lovaglást és a vívást) is. A vadászat megletére utalnak az izraeli háztartásokban talált vadállatok csontjai, főként a szarvascsontok. A vadászatnál hálót, csapdákat és nyilakat használtak.

Találós játékokra való utalást találunk Sámson történetének bibliai elbeszélésében (Bír 14,1–19) vagy Sába királynője látogatásának leírásakor (1Kir 10,1). Emellett ismerünk olyan játéktáblákat és játékfigurákat is, amelyek kvarcból, mészkőből vagy agyagból készültek.

³⁴ Uo., p. 315.

9. BETEGSÉG, GYÓGYÍTÁS, HALÁL

A korabeli betegségeket nem ismerjük pontosan. Feltehetően az ókori emberek hasonló betegségeken szenvedtek, mint mi, ugyanakkor a higiénia és a szakszerű gyógyítás nem volt általánosan elterjedt. Mezopotámiában és Egyiptomban már az i. e. 3. évezredtől kialakult az orvoslás mestersége, azonban ezek a gyógy módok még nem voltak ismertek Izrael földjén.

Mózes III. könyve a személyes és csoportos egészségmegőrzés kérdésében azonban számos eligazítást ad. Törvények védték a szülés után gyermekágyban fekvő, valamint a havi vérzéses asszonyokat. A fertőző betegeket elkülönítették a közösség többi tagjától, egészen addig, amíg teljesen fel nem gyógyultak. Ugyancsak fertőző betegségek esetén az egész házat megtisztították. Törvények határozták meg az egészséges, ehető (tiszt) és étkezésre tiltott (tisztátalan) állatokat. Tilos volt vért és döghúst enni, közeli rokonokkal házasodni, homoszexualitást vagy állatokkal való fajtalaniságot gyakorolni. A halott ember és állat szintén tisztátalannak számított, és ügyeltek arra is, hogy az illemhely az emberlakta területen kívül helyezkedjen el. Ezek az alapvető szabályok segítettek abban, hogy a zsidók körében bizonyos betegségek nem vagy csak korlátozott mértékben jelentek meg.

Az ókori Izraelben nem voltak kórházak, a betegeket otthonukban gyógyították. A népi gyógy módok (fűvek, főzetek, kenőcsök, füstölőszeresek stb.) mellett a régészeti leletek bizonyosága szerint időnként műtéteket is végeztek, ismerték például a trepanálást (a koponyalékelést).

A halott számára a végtisztesség megadása, a halotti tor és búcsú megrendezése a család, elsősorban a gyermekek kötelessége volt. Ha egy holttest temetetlen maradt, azt szégyennek, sok esetben egyfajta isteni ítéletnek tekintették (pl. Jézabel esetében – lásd 1Kir 21,23). Az elhunytat szép ruhában, ékszereivel felékesítve helyezték a sírba. A királyok számára külön temetkezési helyet alakítottak ki Jeruzsálemben, és nagy pompával helyezték őket végső nyugalomra.

„És eltemették őt [Asa királyt] az ő sírjába, amelyet magának vágatott Dávid városában; és helyezték őt az ágyba, amelyet megtöltöttek drága fűszerekkel, s kenőccsé feldolgozott jó illatokkal, és érette felette nagy égést rendeztek.” (2Kron16,14)

Ha egy uralkodó a nép szemében utálatossá vált, halála után nem temették a királyok közé (lásd pl. 2Kron 21,20).

10. NÉPI VALLÁSOSSÁG

Izrael egyistenhívő vallása egyedülálló volt az ókori időkben. A láthatatlan, nem ábrázolható és csak a jeruzsálemi templomhoz kötött egy Isten azonban sokak számára nem jelentett elegendő fogódzót a hétköznapi életben.

Az állam hivatalos vallása mellett már Salamon korától kezdődően újra felütötte a fejét a babonás népi vallásosság, amelynek gyökerei a kánaáni kultuszokig nyúltak vissza. Emellett az ország kettészakadása után északon, az i. e. 10. században, Jeroboám egy mesterséges vallást is kialakított, amelynek istenét borjúformában ábrázolták. A népi vallásosság ezeket a vallási elemeket szintetizálta, és sajátos világméretű alakítást adott ki. Ebben az „új hitben” Jahve borjúformát öltött, felesége pedig a kánaáni termékenység-istennő, Asera lett. Az izraeliták a környezetükből kiemelkedő halmokon szent ligeteket ápoltak, kőoszlopokat állítottak és áldozóhalmokat építettek. Ezeken a „magas helyeken” (bama) legtöbbször a kánaáni rítust követték, és még a mózesi törvények által szigorúan tiltott emberáldozást is gyakorolták.

A régészeti feltárások alapvetően a népi vallásosság nyomait hozzák felszínre. Mind a városokban, mind a vidéki településeken gyakran előkerülnek nyitott szentélyek. A helyiségek funkciójára gyakran lépcsős emelvények, szent fák vagy kőoszlopok, valamint oltárok és rituális tárgyak, edények utalnak. A legjelentősebb izraelita „magas helyet” Dánban tárták fel. A feltárás jelentőségét az adja, hogy a Biblia szerint épp Dánban épült fel Jeroboám egyik központi szentélye, az ország kettészakadása után (1Kir 12,29). A dáni szentély legkorábbi fázisában egy fallal körülvett, tágas (45x60 méteres) udvart foglalt magában, ahol egy lépcsőkön megközelíthető magas emelvény, egy oltár, valamint néhány kisegítő helyiség állt. A kultuszhelyet Akháb korában (i. e. 9. sz.) kibővítették, majd egészen a római korig használták. A „magas helyeken” használt rituális tárgyak közül a leggyakoribbak az oltárok (több esetben négyzetesek, sarkaikon egy-egy szarvval), a füstölőedények és a kultikus állványok.

A népi vallásosság nyomait természetesen nem csak a „magas helyeken” lehet megtalálni. A korabeli lakóházakból is előkerülnek kultikus tárgyak: pl. Aserák (mezítelen női agyagszobrok); agyagfüggők, amelyeken szintén mezítelen vagy ágyban fekvő női alakok láthatók, valamint illatos fűszerek és növények füstölögtetésére alkalmas edények.

Mindezek hátterén nem véletlen, hogy a bibliai próféták számtalan esetben emelték fel szavukat a kánaáni kultuszok ellen, és az sem, hogy a zsidó királyságok pusztulásának okát a Biblia a mérhetetlen hitehagyással indokolja.

„És alattomban oly dolgokat cselekedtek Izrael fiai, amelyek ellenére voltak az Úrnak, az ő Istenüknek, és építettek maguknak magaslatokat minden városaikban, az őrtornyoktól a kerített városokig... és a bálványoknak szolgáltak... És elhagyták az Úrnak, az ő Istenüknek minden parancsolatját, és öntött képeket csináltak maguknak, két borjút, és készítettek Aserát, és maghajlottak az ég minden seregei előtt, és a Baált tisztelték. És átvitték fiaikat és leányaikat a tűzön, jövendőket mondtak és varázslást űztek és magukat teljesen eladták a bűnnek, az Úr bosszantására. Azért igen megharagudott az Úr Izraelre, és elvetette őket színe elől...” (2Kir 17,9.12.16–18)

FELHASZNÁLT IRODALOM

Aharoni, Yohanan: *The Land of the Bible. A Historical Geography*. Burns and Oates, London, 1967.

Ahlström, Gösta: W. Administration of the State in Canaan and Ancient Israel. In *Civilizations of the Ancient Near East*. 1. köt. Szerk. Jack M. Sasson, Scribner, New York, 1995, 587–603. o.

Gruber, Mayer I.: Private Life in Ancient Israel. In *Civilizations of the Ancient Near East*, 1. köt. Szerk. Jack M. Sasson, Scribner, New York, 1995, 633–648. o.

King, J. Philip – Stager, Lawrence E.: *Life in Biblical Israel*. Westminster John Knox Press, Louisville, London, 2001.

Lemche, Niels P.: The History of Ancient Syria and Palestine: An Overview. *Civilizations of the Ancient Near East*. 2. köt. Szerk. Jack M. Sasson, Scribner, New York, 1995, 1195–1218. o.

Mazar, Amihai: *Archaeology of the Land of the Bible (10.000–586 B.C.E.)* Doubleday, New York–London– Toronto–etc., 1992.

Rebič, Adalbert: *Bibliai régiségek*. Katolikus Teológiai Kézikönyvek 25., Agapé, Szeged, 2000.

Rogerson, John: *A bibliai világ atlasza*. Helikon, Budapest, 1994.